

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ ТА НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ І. І. МЕЧНИКОВА
КАФЕДРА АРХЕОЛОГІЇ, ЕТНОЛОГІЇ ТА ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ
ЦЕНТР АНТИКОЗНАВСТВА ТА МЕДІЄВІСТИКИ

ОДЕСЬКИЙ АРХЕОЛОГІЧНИЙ МУЗЕЙ НАН УКРАЇНИ

СТАРОДАВНЄ ПРИЧОРНОМОР'Я

Випуск XIV

ОДЕСА
ОНУ
2023

УДК 94(100)“-05/17”(08)

C773

Рецензенти:

- С. Б. Сорочан** – д.і.н., професор, зав. кафедри історії стародавнього світа та середніх віків ХНУ імені В. Н. Каразіна;
О. А. Довгополова – д.філос.н., професор кафедри філософії ОНУ імені І. І. Мечникова.

Редакційна колегія:

- О. М. Луговий** – к.і.н., доц., науковий співробітник Центру антикознавства та медієвістики, головний редактор;
В. В. Чепіженко – к.і.н., доцент кафедри археології, етнології та всесвітньої історії, керівник Центру антикознавства та медієвістики ОНУ імені І. І. Мечникова, зам. головного редактора;
Т. О. Ізбаш-Гоцкан – к.і.н., доц., доцент кафедри археології, етнології та всесвітньої історії, науковий співробітник Центру антикознавства та медієвістики ОНУ імені І. І. Мечникова;
В. Г. Кушнір – д.і.н., доц., декан факультету історії та філософії ОНУ імені І. І. Мечникова;
І. В. Нємченко – к.і.н., доц., почесний керівник Центру антикознавства та медієвістики;
О. В. Смигитина – д.і.н., проф., зав. кафедри археології, етнології та всесвітньої історії ОНУ імені І. І. Мечникова;
О. Б. Шевченко – к.і.н., старший науковий співробітник Одеського археологічного музею НАН України.

Рекомендовано до друку Вченою радою факультету історії та філософії
ОНУ імені І. І. Мечникова.

Протокол № 1 від 12 вересня 2023 р.

C773 Стародавнє Причорномор'я. Випуск XIV / Голов. ред. О. М. Луговий. –
Одеса: Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2023. –
524 с.

ISBN 978-617-689-483-4

Збірка «Стародавнє Причорномор'я» складена на основі матеріалів XIV читань пам'яті П. Й. Каршиковського, міжнародної конференції, проведеної ОНУ імені І. І. Мечникова та Одеською Національною науковою бібліотекою 10–12 березня 2023 р.

ISBN 978-617-689-483-4

УДК 94(100)“-05/17”(08)
© Колектив авторів, 2023
© Одеський національний
університет імені І. І. Мечникова, 2023

*П. М. Тоцький (Одеса)***ВАРЕНН 1791 р.:
КОНСТИТУЦІЙНА КРИЗА ЧИ УРОКИ МОРАЛІ**

Яскравим і дуже важливим епізодом Великої французької революції, який по суті справи став прологом до ліквідації абсолютистської монархії у Франції, стала Вареннська втеча короля Людовіка XVI та його сім'ї з Парижа з метою організації контрреволюційного заклоту та залучення сил іноземних держав для придушення революції. Вказана подія знайшла певну згадку в історіографії великої революції. Про неї писали, зокрема, такі відомі історики Франції як А. Олар¹, А. Мат'єз², А. Собуль³, Ш. Лефевр⁴, Р. Шартьє⁵. Не обійшли своєю увагою цю подію і російські та українські автори, серед яких назвемо такі відомі імена як академіки Є. Тарле⁶, В. Волгін⁷, професор В. Джеджула⁸ та деякі інші історики політичного життя та права Франції. Але, зауважимо все ж, що в радянській та сучасній українській історіографії фактично майже нема досліджень спеціально присвячених Варенну. Відсутні монографії. У вітчизняній історіографії є тільки дві статті: Н. І. Владімірової⁹ та В. С. Алексєєва-Попова¹⁰ – по вказаному сюжету.

Зазначимо, що переважна більшість дослідників Великої революції цікавилися в основному політичним та юридичним аспектом згаданого історичного факту. Автор цієї статті схильний приділити більше уваги подробицям Варенну як події, вписаної в контекст історико-культурної та етико-психологічної еволюції французького соціуму в зв'язку з розвитком політичного життя Франції доби Революції.

Але спочатку треба хоча б в найкоротшому хронологічному обрисі сказати, що ж конкретно відбулося у французькому містечку під назвою Варенн 1791 року, і чому ця назва стала синонімом певної кризової ситуації в політичному та соціальному житті Франції.

Розвиток революції в усіх сферах суспільного життя об'єктивно і владно ставив питання про існування монархії у Франції. Реформи в галузі аграрних відносин, конституційного устрою, культури, освіти, статусу церкви, проведені Національними Установчими Зборами Франції (Конституантою), фактично заклали підвалини нової правової держави, фактично руйнуючи інститути та інституції Старого режиму, на що зокрема досить чітко вказували такі відомі політичні діячі Франції як Бріссон¹¹ та Барнав¹², незважаючи на певну істотну відмінність в їх поглядах на історичний процес у

Франції. Цілком недвозначно про це свідчать документи Конституанти¹³, твори лідерів яacobінців Марата¹⁴ та Робесп'єра¹⁵.

Все вищевказане лякало короля і підштовхувало його до антиконституційних дій. Його «тиха» опозиція по відношенню до революційного уряду в період перед Варенном виявилася марною. Хоч формально він залишався на троні, фактично ж монарх опинився в ролі почесного полоненого парламенту. Навряд чи втіхою йому могло стати почесне звання «реставратора французької свободи», надане йому революційними законодавцями¹⁶.

В цих умовах Людовік XVI, зовні декларуючи свою лояльність по відношенню до революційних змін в країні, вирішив за допомогою втечі очолити контрреволюцію та залучити до неї зовнішні сили, як на це вже було вказано вище. Надію йому на це подавали безбутишні контакти його як з емігрантами-роялістами, так і з дворами монархів Європи від Катерини II і до султана Високої Порти.

Людовік спрямував свій вояж до фортеці Монмеді, де стояли віддані йому військові підрозділи під командою генерала де Буйє. Далі планувалося, координуючи зусилля внутрішньої контрреволюції та підтримку європейських монархій, здійснити військову акцію на Париж¹⁷.

Кінцевою метою цього заходу повинна була стати ліквідація Установчих Зборів та ануляція всього їх законодавства. В ніч з 20 на 21 червня король з сім'єю втікають зі столиці. В ту ж ніч тікає до Бельгії брат короля граф Прованський, майбутній Людовік XVIII, а дещо пізніше граф д'Артуа, другий брат короля¹⁸.

Звістка про втечу монарха блискавично облетіла всю країну, викликавши в ній шоківу реакцію. Тисячі людей були вкрай уражені цим, тому для них цілком ясно проглядався привід громадянської війни та інтервенції закордонних держав.

Про втечу короля було інформовано міську і селянську адміністрацію, а також прикордонні застави на всій території Франції¹⁹. Ці зусилля виявилися немарними і в містечку Варенн, неподалік від кордону, де проїздила карета короля, монарха упізнав начальник місцевої пошти Друе. Озброєні міщани Варенна та селяни навколишніх сіл заступили шлях королівській кареті. 25 червня монарха з сім'єю у супроводі представників парламенту та величезного збройного конвою було доставлено до столиці²⁰.

В результаті своєї втечі король був скомпрометований в очах всіх верств населення Франції. Питання про існування монархії стало предметом гарячих дискусій не тільки в парламенті, але й в усьому королівстві. Вікова будова французької монархії, започаткованої ще

Хлодвігом, тріщала по всіх швах. Справа зайшла занадто далеко. Йшлося вже не тільки про персональну долю короля-невдахи Людовіка, а про річ набагато вагомішу – ліквідацію інституту королівської влади. Країна розколювалася на прибічників і супротивників цього²¹. Законодавці Конституанти теоретично допускали і заміну короля-зрадника більш вдалим політиком з «голубою» кров'ю в жилах. Міг стати, наприклад, дійсним в цьому сенсі варіант заміни Бурбонів на Орлеанів, на що останні і претендували і досягли цього в 1830 році²². Вірогідним виглядав і варіант з дофіном, сином короля-банкрута²³.

Подібного роду розтасовка політичних карт в монархічній Європі діяла віками. «Le roi est mort, vive le roi!» – монарх помер, монархія живе вічно – цей принцип здавався непохитним. Історія революційної Франції і сусідніх країн Європи здається підтверджувала це. Англійська та голландська революції скинули монархів своїх країн, але не утвердили остаточно республіканських інституцій, монархічний засіб управління зберігся. Останні Валуа виявилися королями-невдахами, але релігійні війни теж не привели до республіканського правління, незважаючи на заклики монархомахів. На зміну Валуа утверджуються на троні Бурбони.

До доби великих буржуазних революцій кінця XVIII ст. – американської та французької – монархічний устрій держави вважався політичною аксіомою. Як це констатує відомий шведський юрист Е. Аннерс²⁴. Майже всі провідні представники філософської думки епохи Просвітництва, за винятком хіба що Руссо та Мельє, рішуче критикуючи абсолютистські порядки, все таки вважали за необхідне збереження монархії як надкласової установи. При всіх своїх теоретичних розбіжностях та концептуальних варіаціях такі титани французької політичної думки XVIII століття як Вольтер, Дідро та Монтеск'є висловлюються за монархію. Правда, в їх трактуванні це монархія, яка дуже відрізняється від абсолютизму. По суті справи це вже конституційна установа нової правової держави не васалів та підданих, а власників-буржуа, великих, середніх та дрібних²⁵. Хоч вона і зберігає окремі риси старої становості, її функціональна діяльність відбувається на терені капіталістичної власності і породжених нею інститутів та інституцій конституціоналізму. Ця система не позбавлена рудиментів старого ладу таких як майнова нерівність, позбавлення виборчих прав більшої частини населення Франції, існування рабства в колоніях тощо²⁶.

Протиріччя цієї системи проглядаються і в наказах станів Франції Генеральним Штатам 1789 року – від ультрароялістських і до

поміркованодемократичних. Але всіх їх об'єднує, незважаючи на різнобарвність політичних концепцій, гасло монархії, хоч розуміння її сутності у представників різних верств населення напередодні революції не однакове²⁷. Як би там не було, в умовах такої псевдоодностайності 1789–1791 рр. вигук «Vive le roi» домінує і в скромному житті французьких працівників, і в салонах аристократів – світських та духовних, і в розкішних будинках великих буржуа, і в залі французького парламенту, і в колонах повсталих парижан, які штурмують Бастилію.

Як це не дивно, але радикали-якобінці та їх лідери Марат та Робесп'єр в 1789–1791 рр., при деяких коливаннях їх позицій в бік республіки, все ж залишалися лояльними до монархії. Про це свідчать історичні джерела²⁸.

Для більш повного розуміння Варенської кризи варто подивитися на неї не тільки крізь призму поглядів політиків, але й розглянути її в соціо-культурному та етико-психологічному контексті розвитку французького соціуму попередніх віків та вказаної доби. Наш аналіз носить вибірковий характер, а не комплексний. Останнє можливо тільки в рамках монографії, а не невеличкої статті.

Вивчаючи історію французької культури та літератури можна стверджувати, що французи дуже часто сприймають реалії соціального та політичного життя через дотеп, який формує їх сміхову культуру. В цьому сенсі існує дотеп мимовільний і дотеп безсмертний, дотеп салонів, вулиць і повсякденного життя, дотеп конкретного індивідууму і дотеп маси, і нарешті дотеп книжок. Назавжди залишається у французькій культурі дотеп у широкому розумінні слова як невикорінений ніякими репресіями влади дух іронії і сміху. Він віками живе у асах французького народу з самого початку його існування, з того часу, як про це каже Гі де Мопассан, він почав говорити і мислити²⁹. Французький дотеп породив грізний сарказм Монтеня і Рабле, уїдливу, ущипливу та дошкульну сатиру Вольтера, Бомарше, Сен-Сімона, гумор крізь сльози Мольєра, поетичну іронію Франсуа Війона. Вони багато в чому підготували, як це справедливо зазначає Р. Шарт'є³⁰, культурні витоки Великої Революції у Франції.

Француз, особливо простолюдин-селянин або ремісник, жартуючи говорить і про офіціоз аксесуарів представників привілейованих станів королівства – світську аристократію – велику і малу, духовних осіб різних рангів. Ця сміхова критика зустрічається в країні на кожному кроці. Епіграма, примовка, приказка, сатирична казка (народна та літературна), каламбур, народна жартівлива пародія,

де головними персонажами є представники вказаних привілейованих станів, народжуються буквально на очах³¹.

Публічна влада Франції феодальної доби – світська та духовна – всіляко насаджує догмати офіційного галліканізму про сакралізацію інституцій монархії та церкви, але Франція ремісницької майстерні, селянського поля, дрібного бізнесу та інтелектуальної самореалізації воліє оцінювати цю сакралізацію через стереотипи народного жарту та іронії. Так народжується в сфері масової культури французької нації народний галліканізм, елементи якого активно впливають і на культурну самореалізацію аристократичного салону і церковної обителі³².

Де кілька слів стосовно соціальної бази вказаного феномену. Франція XVI–XVIII ст. – країна в основному католицька. Переважна більшість підданих монарха Франції – віруючі католики, але основна маса їх не є фанатиками релігії. Дуже розповсюдженими серед них елементи релігійного скепсису, деїзму, раціонального переосмислення догматів церкви, пантеїзму, індеферентизму³³. Атеїстів у Франції у вказаний час майже немає. Лючіліо Ваніні, Гольбах, Бріссо, Мельє, Анахарсіс Клоотс плюс жменька «незареєстрованих» безбожників – ось практично і вся їх когорта. Серед тих, хто відкинув диктат папського Риму, крім гугенотів, можна віднести янсеністів, найбільш відомим з яких був великий вчений і теолог Блез Паскаль³⁴.

І вся ця маса «ліпить» Бога за своїм образом і подобою. Пам'ятник Богу від Вольтера є мабуть своєрідним апофеозом вказаної самореалізації. Як вже говорилося вище народна маса кепсько ставиться до аристократії і досить іронічно оцінює клір. Цілком логічним є тоді запитання про те як же вона ставиться до монархії і королів Франції і, зокрема, до Людовіка XVI до і після Варенну.

Спробуємо відповісти на це запитання, розглядаючи його як в соціально-політичному аспекті, так і в культурному контексті доби з урахуванням стереотипів етики та соціальної психології вказаного часу, які склалися протягом кількох віків. Зауважимо, що в політичному плані селянство дуже довгий час так чи інакше підтримує монархію, хоч це обумовлено в основному іншими соціальними чинниками, ніж у різних прошарків світських та церковних феодалів (великих, середніх і дрібних).

Розглянемо це дещо докладніше. За своєю суттю та соціальним функціонуванням французька держава V–XVIII ст. від Хлодвіга до Людовіка XVI, була «диктатурою» над феодально залежним селянством і міським населенням. Тому всі категорії класу феодалів підтримували державну владу як гаранта їх власності та

привілеїв³⁵. Останнє, звичайно, не виключало певних, часом навіть гострих, протиріч різних його прошарків з королівською владою (феодальні заволодіння та змови, регіональний сепаратизм, феодальна анархія, релігійні війни та сутички короля з духовництвом).

Протягом XVI–XVIII ст. монархам Франції вдалося централізувати державу і згуртувати феодальні стани країни як панівний та правлячий клас³⁶. Підтримка монархії з боку буржуазії та інших верств міського населення в XVI–XVII ст. обумовлюється його соціально-економічними інтересами захисту від феодальної сваволі. Вона діє фактично до кінця XVII ст., коли інтереси буржуазії об'єктивно починають вимагати встановлення нового типу державності на базі вже розвинутих капіталістичних відносин, як про це писали А. Манфред³⁷ та деякі інші історики-франкознавці.

Ставлення французького селянства (майже 90 % населення за станом на 1789 рік) до феодальної монархії протягом довгих віків її існування несе в собі певні риси парадоксальності. З одного боку воно бореться (а інакше і не могло бути) проти феодальної системи, тому що остання безжально експлуатує та визискує його. Аргументів на підтвердження цієї тези більш ніж вистачає. Згадаймо про постійні народні виступи та повстання проти світських феодалів та церкви протягом високого середньовіччя та раннього модерного часу, такі як повстання «пастушків», знаменита Жакерія, рух кроканів, а дещо пізніше камізарів, – ось далеко неповний перелік виступів селян, і, до певної міри, міських низів проти структур феодалізму, світської та церковної влади. Це стало однією з найважливіших передумов виникнення Великої революції французького народу кінця XVIII ст.³⁸

Але з другого боку селяни досить ревно вірять в авторитет короля. Сакральність його влади, еманції її від Бога («богопомазаність» монарха) не є для народної маси пустим звуком, а річчю, яка сприймається не як міфологія, а як доконаний беззаперечний факт. Чому ж це так? Зводить все до темноти і затурканості селян, як це робилося в деяких наших дослідженнях 30–50-х рр. XX ст., марна справа. Навіть селяни-вандейці, індивідуально-контрреволюціонери XVIII ст. зовсім не були такими вже темними. Багато селян в цей час були письменними, читали не тільки церковні книжки, але були хоча б в популярній формі знайомі з просвітницькою літературою³⁹.

Так у чому все ж таки справа? Річ в тім, що існувало кілька причин сакралізації інституції монархії і особливо особи короля з боку трудящої маси, правда, в її дещо раціоналізованій народно-галліканській, а не офіційній державно-католицькій формі.

Такими чинниками народно-галліканської сакралізації інституції монархії і особи короля були на наш погляд нижчезазначені:

❖ король виступав в уяві мас як символ єдності країни, як своєрідний «батько нації»⁴⁰,

❖ в цьому сенсі глава держави є гарантом її національного суверенітету⁴¹, а трудящі маси вважають себе, а не тільки феодалів причетними до його існування. Поняття «ми французи» чітко утвердиться в свідомості трудящої верстви нації в XVI–XVII ст., феодално-кланові забобони і регіональний сепаратизм не домінують в її середовищі. Простий люд, правда, як це показують твори національного фольклору, дещо перебільшував тоді та ідеалізував роль монарха в цій справі. Трудівники землі та майстровий люд ще не дійшли до фундаментального висновку, що головний гарант існування національного соціуму – це вони самі, а не монарх.

Поняття «Батьківщина» субститує десакралізоване вже для люду слово «король». Нові поняття, породжені революцією, замінять термінологію феодалної держави⁴².

❖ монарх як глава збройних сил країни є головним її оборонцем проти вторгнень іноземних армій, що нищили її добробут і хазайство. Рядові трудівники Франції в XIV–XVIII ст. дуже добре відчували сумні наслідки іноземної навали, що породжувало в її культурі тенденцію до створення іміджу короля як монарха-воїтеля. Дуже яскраво це відбито в класичній драмі П. Корнеля «Сід», а також деяких творах народної літератури⁴³.

❖ коронований глава Франції («roi de France») є фактично некоронованим лідером французької католицької (галліканської) церкви, основну паству якої складають селяни і міські низи. Вказана обставина ще більше посилює уявлення про його сакральність для простих людей. Королеві приписується навіть здатність творити чудеса⁴⁴. В цьому сенсі церква надає йому майже апостольський статус. Але, як ми побачимо це дещо далі...

5) Вінценосець на престолі виступає за уявою «чорні» (простолудинів Франції і особливо селян) як єдина реальна сила, яка хоч якось в змозі захищати її від феодалної анархії та надмірних поборів феодалів (особливо великих). Народна ідеалізація господаря престолу, образ «доброго короля», який протистоїть злим феодалам, дуже характерні для народної та літературної казки⁴⁵, народних романсів, фарсів. Сучасному історикові немає сенсу ідеалізувати ідеалізацію народом короля як його захисника, проте певна рація в народній рефлексії щодо монарха все ж присутня. Королі не були зацікавлені в феодалній анархії, тому певний рівень народної

підтримки їм був потрібен в боротьбі проти магнатів і їх інших супротивників. З іншого ж боку надмірна експлуатація селян і ремісників могла зруйнувати їх хазяйство, перетворивши їх на пауперів. Це ж в свою чергу зводило нанівець їх роль платників державних податків, що могло підірвати фінанси корони. Тому її самовладці часом йшли на часткові тактичні поступки трудящій масі, дещо зменшуючи тягар податків та данин для люду. Вказане об'єктивно і породжувало ґрунт для ідеалізації вінченосних осіб⁴⁶.

Проте народногалліканська ідеалізація докорінно відрізнялася від офіційногалліканської міфологізації. В очах люду поля і міської майстерні образно кажучи французький трон спирався не на офіційні догмати церкви і стереотипи мислення аристократичних салонів, а на народні дотепи, які ставляться до вінченосців, хоч і не вороже, але з великим гумором та поблажливою іронією.

Сама по собі Вареннська втеча короля не могла бути основною причиною падіння монархії у Франції, але вона виявилась могутнім каталізатором процесу десакарлізації королівської влади⁴⁷. Основна ж причина полягає в тому, що втратили своє значення вищезгадані чинники народної підтримки монархії.

Зупинимось на цьому дещо докладніше.

В умовах поступового розгортання громадянської війни в 1788-1791 рр. король втрачає імідж гаранта єдності країни, тому що Вареннським актом своєї дії він остаточно обирає табір контрреволюції⁴⁸.

Конституційні акти Революції 1789-1791 рр. остаточно позбавляють короля сакрального ореола *dominus populi* і низводять його до ролі *servus populi*. Конституційний монарх – «слуга народу», а не пан над народом. Немає більше сакралізованого короля Франції (*roi de France*), є секуляризований *roi des Français* (король французів). Нація починає себе усвідомлювати як співтовариство капіталістичних власників, а не гільдії вассалів та підданців, які мають свій статус з королівської ласки. Віднині суверенітет країни гарантується колективними зусиллями народу, а не волею короля⁴⁹.

Варенн поховав сакралізовану тезу про короля як головного оборонця країни, її лідера в боротьбі проти зовнішнього ворога. Людовик XVI виявився зрадником і тому нові збройні сили країни повинні були входити військові вожді Революції. Це вже не феодальне військо, а буржуазна армія, яка захищає Батьківщину, а не короля⁵⁰.

Політика віротерпимості, проголошена Конституантою, позбавляє короля статусу фактичного лідера галліканської церкви. Віднині релігія – це приватна справа кожного громадянина⁵¹.

В умовах розгортання у Франції аграрної революції, коли більша частина селянства, а також деякі прошарки буржуазії оволодівали конфіскованими у феодалів та церкви землями, перетворюючись на капіталістичних власників роль короля як захисника селян проти феодалної анархії морально деградує⁵². Це і зрозуміло, бо Варенн показав, хто є глава аристократичної та клерикальної контрреволюції, що хоче повернути старі поземельні порядки. Корона втрачає свою позолоту в очах селян, серед яких вже майже немає оборонців монархії (вандейці і окремі інші). Ситий селянин-солдат – ось основа перемог армії Революції, а згодом Наполеона.

Народна література (анекдоти, народна поезія і пісні, театр, газетний матеріал передреволюційного часу та доби Революції) яскраво показують якісні зміни культури дотепу та сміхової культури. Вона утверджує ідеали Революції і сміється над розбитою контрреволюцією. Образ короля сповнений вже в ній не клерикальної позолоти, не іронічного, хоч і позитивного, гумору, але нищівної сатири⁵³. Образно кажучи, Фігаро та його друзі, які у Бомарше сміються над аристократами, але все ще шанують короля, тепер беруться за зброю.

Варенн виявив, як це показують не тільки політичні документи, але й культурно-історичні матеріали вказаної доби, чотири точки зору-тенденції у французькій громадській думці стосовно існування та долі короля і його сім'ї:

Перша була роялістською, базованою на догмах офіційного галліканізму, яка повністю виправдовує дії короля як суверена Франції. В цьому сенсі можна послатися на лист сумно вже нам відомого генерала Буайє⁵⁴ Її підтримувала абсолютна меншість населення. Згадаймо, що представники привілейованих станів складали 1% населення Франції⁵⁵.

Друга – народногалліканська тенденція, яку підтримують деякі кола селянства. Людовик XVI як лідер країни для неї дискредитований, але інституція монархії, хоча звичайно монархії конституційної, а не патріархально-феодалної, може себе проявити як гарант капіталістичної власності на землю. В післяреволюційні роки вона в дещо трансформованому вигляді відіграє певну роль в становленні Імперії Наполеона, Липневої монархії Луї-Філіппа, режиму Наполеона III⁵⁶.

Наступну тенденцію розгляду подій Варенну можна назвати помірковано-просвітницькою. Її дотримувалась переважна більшість

депутатів Конституанти, яка спиралася в першу чергу на ліберальне дворянство і велику буржуазію.

Як про це вже говорилося вище, розуміючи, що король зрадник і що цілком можливо його доведеться замінити дофіном або одним з Орлеанів, конституціоналісти все-таки в умовах революційного підйому намагалися стабілізувати ситуацію в своїх інтересах. Були зроблені спроби виправдати короля-втікача посланнями на його викрадення⁵⁷. Конституціоналістська влада вдалася і до прямих репресій проти народних мас, організували розстріл парижан, які вимагали знищення монархії на Марсовому полі⁵⁸, піддавали арешту деяких революційних діячів⁵⁹.

Проте під тиском народних мас, які вимагали притягнення до відповідальності короля-зрадника, знищення монархії і проголошення Франції республікою, законодавці Конституанти змушені тимчасово усунути короля від влади і взяти його під варту⁶⁰.

Лідер лібералів Барнав відверто вимагав зупинити революцію, бо за його думкою скасування королівської влади було посяганням на власність. Король, акцентував він, залишається монархом, якщо навіть він скоїв злочин⁶¹. Установчі Збори погодилися з думкою Барнава і зберегли монархію. Сказане звичайно не означає, що Барнав збирався поновити абсолютизм. Його метою, як і інших лібералів було залишити Францію в межах конституційної монархії і не допустити до влади радикалів, які хотіли розвивати революцію далі.

Останню з вказаних тенденцій ставлення до Вареннської кризи є революційно-просвітницька або якобінська. Як вказувалося, лідери якобінців до Варенна не схильні були боротися за республіку, вважаючи, що свобода може існувати і в умовах монархії. Варенн докорінно змінив уявлення Робесп'єра і Марата стосовно монархії і короля. Крім того, до активних дій їх підштовхувала боротьба народу за свої права⁶².

Тому цілком логічно, що Варенн завершився стратою королівського подружжя на Гревській площі⁶³. Це був цілком закономірний фінал для протагоністів абсолютистського режиму, антинародного за своєю суттю. Як висновки статті можна констатувати наступне.

В плані генези французького конституціоналізму Вареннська криза стала великим якісним кроком для закріплення революційних завоювань і поступового переходу до республіканського правління.

Варенн розколов колишній третій стан і чітко окреслив програмні вимоги основних течій революції і табору контрреволюції.

Вареннська криза стала початком краху віковичної французької монархії при найширшій участі народних мас.

Події Варенну стали прологом для розвінчання догм офіційного галліканізму та певної трансформації народного галліканізму в стереотипи нового правового мислення індивідів Франції як громадян правової держави, а не об'єктів права королівського абсолютизму.

Феномен Варенну привів до краху сакралізованих феодальних норм етики та соціальної психології. Він виник на базі розвитку народної сміхової культури, а також літератури і філософії доби Просвітництва.

---

¹ Олар А. Политическая история французской революции. М., 1938.

² Mathies A. Etudes sur Robespierre. Paris, 1958. P. 63–64.

³ Soboul A. The Crowd in the French Revolution. Oxford, 1959.

⁴ Lefebvre G. Etudes sur la revolution française. Paris, 1954. P. 96–98.

⁵ Шартье Р. Культурные истоки французской революции. М., 2001.

⁶ Французская буржуазная революция 1789–1794 / Под ред. академика В. П. Волгина и академика Е. В. Тарле. М.-Л., 1941. С. 256–258.

⁷ Там же.

⁸ Джеджула К. Д. Історія Франції. Київ, 1954. С. 180–181.

⁹ Владимирова Н. И. Якобинский клуб в дни Вареннского кризиса лета 1791 г. // Из истории Якобинской диктатуры 1793–1794. Одесса, 1962. С. 223–262.

¹⁰ Алексеев-Попов В. С. «Социальный кружок» и демократическое республиканское движение 1791 г. // Из истории общественных движений и международных отношений. Памяти академика Е. В. Тарле. М., 1957. С. 170–176.

¹¹ La Société des Jacobins. Recueil des documents pour l'histoire du club des Jacobins de Paris / par F. A. Aulard. Paris, 1889–1897. Т. 2. P. 609.

¹² Buchez et Roux. Histoire parlementaire de la revolution française. Paris, 1850. Т. IX. P. 64–67.

¹³ Декрет Учредительного собрания об уничтожении феодальных прав и привилегий 11 августа 1789 г. // Документы истории Великой французской революции. Москва, 1990. Т. 1. С. 29–30.; Декрет об отмене института наследственного дворянства // Там же. С. 31–32.

¹⁴ Бегство королевской семьи. Статья Ш. П. Марата из газеты «Друг народа», 21 июня 1791 г. // Документы истории... Т. 1. С. 46–47.

¹⁵ Robespierre M. Textes choisis. Paris, 1956. Т. 1. P. 73.

¹⁶ Декрет Учредительного собрания об уничтожении феодальных прав и привилегий

¹⁷ Buchez et Roux. Т. X. P. 402–404.

-
- ¹⁸ Речь М. Робеспьера в обществе друзей Конституции в связи с бегством короля 21 июня 1791 г. // *Документы истории...* Т. 1. С. 48–50.
- ¹⁹ Постановление Учредительного собрания 21 июня 1791 г. // *Документы истории...* Т. 1. С. 51.
- ²⁰ *La Société des Jacobins*. Т. 2. Р. 542.
- ²¹ Владимирова Н. И. Якобинский клуб... С. 229–242.
- ²² *La Société des Jacobins*. Т. 2. Р. 552.
- ²³ *Ibidem*.
- ²⁴ Аннерс Э. История европейского права. М., 1999. С. 217–221.
- ²⁵ Voltaire. *Essai sur les moeurs*. Paris, 1963. Т. 1. Р. 3–903.; Монтескье Ш. Л. О духе законов // *Избранные произведения*. М., 1955. С. 159–734.; Тоцький П. М. Філософсько-історичні ідеї М. Ш. А. Кондорсе і формування французького конституціоналізму // *Записки історичного факультету*. Вип. 11. Одеса: ОНУ імені І. І. Мечникова, 2001. С. 319–324.
- ²⁶ *Constitution française de 1791*. Dijon, 1791.
- ²⁷ Goubert P., Denis M. 1789. *Les français ont la parole*. Cahiers de doléances des Etats généraux. Paris, 1964. Р. 39–49.
- ²⁸ Бегство королевской семьи. Стаття Ш. П. Марата из газеты «Друг народа», 21 июня 1791 г.; Lefebvre G. *Etudes sur la revolution française*. Paris, 1954. Р. 96.
- ²⁹ Мопассан Г. де. На воді. Твори у 8 томах. Т. 6. Київ, 1970. С. 271.
- ³⁰ Шартъе Р. Указ. соч. С. 49–78.
- ³¹ Mornet D. *Les origins intellectuelles de la Revolution française, 1715–1787*. Paris, 1967. Р. 457.
- ³² Delumeau J. *Le catholicisme entre Luther et Voltaire*. Paris, 1971. Р. 330.
- ³³ Vovelle M. *Piété baroque et la Déchrinisation en Provence au XVIII siècle*. Paris, 1978.
- ³⁴ Паскаль Б. Мысли. М., 1995.
- ³⁵ Манфред А. З. Великая французская революция. М., 1983. С. 13–32.
- ³⁶ Шере Э. Падение старого порядка. СПб., 1907. С. 15–23.
- ³⁷ Манфред А. З. Указ. соч. С. 31–33.
- ³⁸ Джеджула К. О. Вказ. твір. С. 143–147.; *Le Roi Ladorie. Révoltes et contestations Rurales en France de 1675 à 1788* // *Annales ESC*, 1974. Р. 6–22.
- ³⁹ Шартъе Р. Указ. соч. С. 153–154.
- ⁴⁰ Root H. L. *Peasants and Kings in Burgundy. Agrarian Foundations of French Absolutism*. Berkley, 1987. Р. 155–204.
- ⁴¹ Тоцький П. М. Сакралізація королівського суверенітету у Франції XVII–XVIII ст.: сутність і складові // *Libra* : збірка наукових праць Центру антикознавства та медієвістики ОНУ імені І. І. Мечникова. Вип. 5 / Під ред. І. В. Немченко. Одеса: ОНУ імені І. І. Мечникова, 2020. С. 88–96.
- ⁴² Тоцький П. М. Термінологія законодавства Конституанти як відображення нового понятійного апарату права, соціальних змін та релігії Франції // *Записки історичного факультету ОНУ*. Вип. 21. С. 239–245.
- ⁴³ Корнель П. Сид. // *Театр французского классицизма*. М., 1970. С. 83–155.

-
- ⁴⁴ Блок М. Короли и чудотворцы. М., 1998. С. 431-495.
- ⁴⁵ Сказки Франции. Одесса, 1993.
- ⁴⁶ Эльфонд И.Я. Учение о «божественном праве» государей во французской доктрине абсолютизма второй половины XVI в. // Средние века, вып. 58. 1995. С. 172-178; Шартъе Р. Указ.соч. С. 124-126.
- ⁴⁷ Владимировна Н.И. Указ.соч. С. 223-262.
- ⁴⁸ Решения Учредительного собрания взять на себя всю полноту власти и обязать министров исполнять все декреты без королевской санкции // Документы истории... Т. 1. С. 52.
- ⁴⁹ Constitution Française de 1791. Dijon, 1791.
- ⁵⁰ Речь Ж.-П. Бриссо в Якобинском клубе во время дискуссии по вопросу о судьбе короля 17 июля 1791 г. // Документы истории... Т. 1. С. 60-61.
- ⁵¹ Декларация прав человека и гражданина // Документы истории... Т. 1. С. 113-114.
- ⁵² Речь Ш.М. Талейрана в Учредительном Собрании 10 октября 1789 г. // Документы истории... Т. 1. С. 382-384; Декрет о передаче церковных имуществ в распоряжение нации 2 ноября 1789 г. // Документы истории... Т. 1. С. 386-387.
- ⁵³ Нэжон Ж. Солдат-безбожник. М., 1925; Песни первой французской революции. М.-Л., 1934; Токвиль А. де. Каким образом в середине XVIII столетия литераторы сделали во Франции самыми влиятельными политиками и что из этого вышло // Новое литературное обозрение, 1994. №9. С. 376-384; Шартъе Р. Указ.соч. С. 124-139.
- ⁵⁴ Buchez et Roux. Т.10. Р.402-404.
- ⁵⁵ Джеджула К.О. Вказ. твір. С. 150.
- ⁵⁶ Маркс К. 18 Брюмера Луї Бонапарта // Маркс К., Энгельс Ф. Вибрані твори. Т. 1. К., 1953.
- ⁵⁷ Воззвание Учредительного собрания к французам 22 июня 1791 г. // Документы истории. Т. 1. С. 52.
- ⁵⁸ Декрет Учредительного Собрания 18 июля 1791 г. // Документы истории. Т. 1. С. 62; Джеджула К.О. Вказ. твір. С. 181.
- ⁵⁹ Там само.
- ⁶⁰ Джеджула К.О. Вказ. твір. С. 180.
- ⁶¹ Заседание Учредительного Собрания 15 июля 1791 г. // Документы истории. Т. 1. С. 36.
- ⁶² Манфред А.З. Жан-Поль Марат и его произведения // Манфред А.З. Великая Французская революция. С. 231-278; Он же. Максимилиан Робеспьер. Там же. С. 279-356.
- ⁶³ Декрет Конвента, устанавливающий смертную казнь всякому, кто предложит восстановление королевской власти // Документы истории. Т. 1. С. 157.

Перелік скорочень

Abbreviations

- АА – Археологический альманах. Донецк.
АВУ – Археологічні відкриття в Україні
АЗ – Археологические записки Донского археологического общества.
АИМ – Археологические исследования в Молдавии. Кишинев,
Штиинца.
АМА – Античный мир и археология
АО – Археологические открытия
АПУ – Археологічні пам'ятки України
БФ – Боспорский феномен
БЧ – Боспорские чтения
ВДИ – Вестник древней истории
ДАОО – Державний архів Одеської області
ДП – Древнее Причерноморье. Одесса.
ЖМНП – Журнал Министерства народного просвещения
ЗООИД – Записки Одесского общества истории и
древностей
ІР НБУВ – Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені
В. І. Вернадського.
КСИА – Краткие сообщения Института археологии АН СССР. М.-Л.
МАСП – Материалы по археологии Северного Причерноморья
МИА – Материалы и исследования по археологии СССР. Москва;
Ленинград: АН СССР.
НАРМ – Національний архів Республіки Молдова.
ОВ – Одесский вестник
СА – Советская археология
СП – Стародавнє Причорномор'я. Одеса: ОНУ імені І.І. Мечникова
ССПК – Старожитності степового Причорномор'я і Криму. Запоріжжя
ACSS – Ancient Civilizations from Scythia to Siberia.
BSPF – Bulletin de la Société préhistorique française. Paris.
FGH – Die Fragmente der Griechischen Historiker.
IOIb – Надписи Ольвии. 1968.
IOSPE, I² (*IPE I*²) – Latyshev V. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis
Ponti Euxini Graecae et Latinae. Petropolis, 1916. Vol.1. Ed.2.
*IPE I*² – Latishev B. 1916. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti
Euxini Graecae et Latinae. Petropolis
SB – Sammelbuch griechischer Urkunden aus Ägypten, begründet im
Auftrag der Strassburger Wissenschaftlichen Gesellschaft.
SEG – Supplementum epigraphicum Graecum
SP – Stratum plus
TE – Theatrum europaeum

БІОІСТОРИОГРАФІЯ ТА ІСТОРІЯ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

<i>Дьомін О. Б.</i> Рецензії в контексті персональної наукової історії професора П. Й. Каришковського	5
<i>Левченко Г. С.</i> Публікації з археології на сторінках газети «Одесский вестник» (1820-ті – 1830-ті рр.)	11
<i>Сапожников І. В., Айсфельд О.В., Корчемна І.С.</i> Програма ОТІС 1882–1884 років з археолого-історико-етнографічного опису міст і сіл Причорномор'я та Приазов'я.....	18
<i>Музичко О. Є.</i> Діяльність Ф. І. Успенського в Одесі: питання про школу істориків видатного вченого	29
<i>Лиман С. І.</i> Середньовічна історія слов'янських народів у творчості Степана Михайловича Кульбакіна: харківський період його науково-педагогічної діяльності (1904–1919)	44
<i>Гордієнко Д. С.</i> «Слово о полку Ігоревім» Володимира Перетца в історії української археології	51
<i>Попова Т. М.</i> «Ідея ритму» в науковій спадщині П.М. Біцилли (до дня пам'яті).....	65
<i>Налівайко А. О.</i> Джерелознавство середніх віків в дослідженнях Л. Беркута	75
<i>Левченко В. В.</i> Доля археолога: штрихи до біографії В. О. Пора-Леонович (до 80-х роковин від дня смерті)	82
<i>Майборода П.А.</i> З історії кафедри стародавнього світу та середніх віків Одеського університету. Частина І. Кафедра історії стародавнього світу в 1934–1941 рр.....	90
<i>Венгер А.Г.</i> Внесок Миколи Ковальського (1929–2006) у вивчення наративних джерел доби пізнього середньовіччя	102
<i>Степанян К. І.</i> До питання морфології та типології історичних соціокультурних спільностей	108

ПЕРВІСНА ІСТОРІЯ ТА АРХЕОЛОГІЯ

<i>Піструїл І. В.</i> Скребки типу «Carene» верхньопалеолітичного поселення Анетівка II.....	122
<i>Главенчук А. В.</i> Зображення вагітних жінок в мобільній пластиці на верхньопалеолітичному поселенні Анетівка 2	130
<i>Кіосак Д. В.</i> Восьме тисячоліття до н. е. на Півдні України	137
<i>Тоцев Г. М.</i> Неолітичні могильники Мамай-Гори	144
<i>Пересунчак О. С.</i> Антропоморфна статуетка з трипільського поселення Тополі	149
<i>Бурдо Н. Б.</i> Усатівська культура. 100 років польових досліджень ..	158

<i>Іванова С. В.</i> Соціальний та хронологічний аспекти в археології (Буджацька ямна культура).....	166
<i>Агульников С.</i> Перехідний період від епохи пізньої бронзи до раннього залізного віку в Пруто-Дністровському межиріччі.....	171
<i>Яцук О. Ю.</i> Типологічне та технологічне розмаїття скляних намистин з високим вмістом міді в Центральній Італії ранньої залізної доби.....	175

ЕЛЛІНСЬКА ОЙКУМЕНА ТА АНТИЧНИЙ СВІТ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

<i>Туренко В. Е.</i> Образ друга і ворога в архаїчній ліриці	184
<i>Вар'ян О. О.</i> Nothoi та образ ідеального громадянина у Стародавніх Афінах	190
<i>Одрін О. В.</i> «Північні греки»: штучний термін чи історико-культурна реальність?	199
<i>Орлик О. Ю., Демчук С. А.</i> Культ Деметри у грецьких полісах Північного Причорномор'я	207
<i>Самойлова Т. Л.</i> Основні етапи економічного розвитку Офіусси-Тіри	214
<i>Снитко І. О., Гаркуша Н. М.</i> Теменос Борисфена в сакральній історії Ольвійського полісу в архаїчну та ранньокласичну епохи	222
<i>Ніколаєв М. І.</i> Хронологічне підґрунтя історії Ольвії IV–I ст. до Р. Х.	226
<i>Папанова В. А.</i> Бронзові вироби з приміських садиб Ольвії	234
<i>Зелінський А. Л.</i> Датування візиту птолемейської військово-морської ескадри до Боспорського царства	240
<i>Савельєв О. К., Красножон А. В., Савельєва К. С.</i> Дослідження в південно-західній частині Тіри-Білгорода в 2020–2021 рр. (попередні результати).....	247

PAX ROMANA

<i>Баукова А. Ю.</i> Історична гідрогеографія північної частини римської провінції Азія в світлі писемних та нумізматичних джерел	257
<i>Кумінова К. А.</i> Образ Індії у «Флоридах» Апулея: історіографія проблеми.....	266
<i>Береговий В. Б.</i> Кипріан Карфагенський та питання жінки у ранній церкві Римської імперії	275
<i>Драгомирецька О. Г., Федорук А. В.</i> Римська спата з могильника біля с. Оселівка: про пізньоантичне озброєння з території Середнього Подністров'я	279

<i>Шевченко О. Б.</i> Дослідження дитячих поховань на прикладі кочових сарматів	284
---	-----

НУМІЗМАТИКА ТА СФРАГІСТИКА

<i>Ізбаиш-Гоцкан Т. О., Колесніченко Є. О.</i> Корпус монет царя Скіла з архіву П. Й. Каришковського	289
<i>Бондаренко А. О., Снитко І. О.</i> Нумізматичні знахідки античного часу з району солоного озера Оджиголь на Херсонщині в контексті початку економічного освоєння ольвіополітами західної частини Гілеї	292
<i>Bodzek J., Zajac B.</i> Olbian Coins Struck in the 1st century AD Found in Central Europe	298
<i>Янов Д. М., Корнусова І. В.</i> Фантазійні підробки античних монет в колекції Одеського археологічного музею	307
<i>Пивоваров С. В., Калініченко В. А.</i> Нумізматичні та сфрагістичні матеріали з городища другої половини XIV ст. в Зеленій Липі	314

ЦЕНТРАЛЬНА ТА СХІДНА ЄВРОПА ДОБИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

<i>Луговий О. М.</i> Турріс Прокопія Кесарійського та Тіра в VI ст.	323
<i>Лагодич В. Ю.</i> Війна з аварами імператора Маврикія: до питань хронологічних та географічних меж протистояння	332
<i>Kolomiets O. O.</i> To the Question of the Peculiarities of the Use of Building Materials in the Temple Architecture of the Middle and Late Byzantium	341
<i>Димидюк Д. А.</i> Використання дротиків у Вірменії епохи Багатидів (кінець IX – середина XI ст.)	343
<i>Головко О. Б.</i> Свідectво католицького місіонера Бруно Кверфуртського про його подорож до Східної Європи (1008 р.).....	352
<i>Сидоров Г. В.</i> Болгарсько-татарський похід на Константинополь в 1264-1265 рр. та дискусія щодо ролі Ногая в ньому	363
<i>Ліхтей І. М.</i> До питання про коронацію 1261 року чеського правителя Пршемисла Отакара II	370
<u>Добролюбський А. О.</u> «Присмак гліньності»	380
<i>Гулевич В. П.</i> Про виникнення та призначення замку Караул	390
<i>Пилипчук Я. В.</i> Падіння Угорського королівства. Угорщина при Ягеллонах (1490–1526)	398
<i>Федчук О. Б.</i> Образ Кримського ханства в британській свідомості XVI–XVIII ст.	408

ЗАХІДНА ЄВРОПА В ЕПОХУ СЕРЕДНІХ ВІКІВ

<i>Казакевич Г. М.</i> Зі Скіфії до Скоттії: довге відлуння середньовічної легенди про скіфське походження ірландців	417
<i>Воротняк І. Д., Данилів М. В.</i> Мотиваційні витоки походів вікінгів: дискурс скандинавських джерел	424
<i>Стасюк О. В.</i> Августин проти Робін Гуда: походження милостині та наміри благочинця у творах середньовічних каноністів (XII–XIII ст.)	435
<i>Чепіженко В. В.</i> Леді де Моун: поважна вдова та вмільй підприємець	443

ЗАХІДНА ЄВРОПА В ЕПОХУ РАНЬОГО МОДЕРНУ

<i>Ціватий В. Г.</i> Інституціональна історія дипломатії та комунікативних практик Європи в добу Середньовіччя і Ранньомодерного часу: моделі комунікації, комунікативні технології, особливості міжкультурної комунікації.	455
<i>Побуцька С. С., Пількевич А. Л.</i> Поява та розвиток нової ідеологічної моделі держави і канонічного права крізь призму ранньої англійської Реформації (1529–1553 рр.)	463
<i>Демчук С. А.</i> Поняття сучасного у нідерландській культурі першої половини XVI століття	470
<i>Івченко О. С.</i> Політичні витоки ідеології конституційного роялізму.	479
<i>Нємченко І. В.</i> Апологія повстання в політичній творчості Олджернона Сіднея	485
<i>Гребцова І. С.</i> Національні мотиви у творчості фламандських майстрів живопису Пітера Брейгеля старшого і Якоба Йорданса	489
<i>Тоцький П. М.</i> Варенн 1791 р.: конституційна криза чи уроки моралі?	500

In memoriam

<i>Нємченко І. В., Луговий О. М., Чепіженко В. В.</i> Андрій Олегович Добролюбський (18 квітня 1949 р. – 28 вересня 2023 р.).....	513
<i>Красножон А. В.</i> На смерть професора Андрія Добролюбського.....	516
Перелік скорочень	518